

Jakub Niedbalski*, Mariola Raclaw, Dorota Żuchowska-Skiba*****

WSTĘP. W KIERUNKU NOWEGO PARADYGMATU NIEPEŁNOSPRAWNOŚCI

Współcześnie myślenie o niepełnosprawności w Polsce, podobnie jak w innych krajach europejskich, ulega zasadniczej przemianie. Wynika to, po pierwsze, z krytyki dotychczasowego systemu wsparcia osób niepełnosprawnych, który okazał się nieefektywny. Pomimo wysokiego poziomu nakładów w niewielkim stopniu wpływał on na poprawę położenia osób z deficytami sprawności i osiąganie przez nich samodzielności, pozwalającej na niezależne życie (Gąciarz 2014b: 18). Po drugie, stanowi efekt zmian zachodzących we współczesnych społeczeństwach, w których relatywizm moralny, hedonizm, konsumpcjonizm i komercjalizacja coraz większych obszarów życia społecznego, jak również postęp technologiczny, umożliwiający łatwiejszy dostęp do informacji i usług, a także rozwój w dziedzinie medycyny, zwłaszcza genetyki, na nowo stawiają kwestie prawa do ochrony życia, godności oraz pełnego udziału kategorii wykluczonych, w tym osób niepełnosprawnych, w życiu społecznym (Woźniak 2008: 49). Pod wpływem tych czynników przestaje dominować polityka normalizacji. Zakłada ona, że jednostka musi dostosować się do społeczeństwa, aby mogła w nim w pełni funkcjonować. Podejście to rozwijano od drugiej połowy XX w. Bazuje ono na idei integrowania osób z deficytami sprawności w jak największym stopniu ze społeczeństwem, aby zapewnić im godziwe warunki życia i możliwość wypełniania wartościowych ról społecznych (Wolfensberger, Thomas 1983: 24). Polityka normalizacji zastępowana jest obecnie przez politykę różnorodności, dostrzegającą w osobach niepełnosprawnych podmioty, których odmienność

* Katedra Socjologii Organizacji i Zarządzania, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny, Uniwersytet Łódzki, ul. Narutowicza 68, 90-136 Łódź, e-mail: jakub.niedbalski@gmail.com.

** Zakład Profilaktycznych Funkcji Polityki Społecznej, Instytut Stosowanych Nauk Społecznych, Wydział Stosowanych Nauk Społecznych i Resocjalizacji, Uniwersytet Warszawski, ul. Nowy Świat 69, 00-927 Warszawa, e-mail: m.raclaw@uw.edu.pl.

*** Katedra Socjologii Gospodarki i Komunikacji Społecznej, Wydział Humanistyczny AGH, Akademia Górniczo-Hutnicza im. Stanisława Staszica w Krakowie, ul. Gramatyka 8a, 30-071 Kraków, e-mail: zuchowskadorota@gmail.com.

nie stanowi podstawy wykluczenia z głównego nurtu aktywności społecznej (Sullivan 2011: 2–3). Procesom tym towarzyszą działania o charakterze politycznym, czego wyraz stanowi uchwalenie Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych¹, ratyfikowanej przez Polskę w 2012 r. Ten akt prawny, opierający się na wartościach wyrastających z fundamentalnych praw człowieka, gwarantuje osobom z deficytami sprawności równoprawny dostęp do instytucji oraz możliwość realizowania aktywności społecznych i wypełniania ról na takich samych zasadach jak osoby sprawne (Cotter 2007: 51).

W związku z przyjęciem wspomnianego wyżej dokumentu Polska zobowiązała się do wprowadzenia zmian w organizacji społeczeństwa oraz polityce publicznej, które pozwolą na zniwelowanie wszelkich nierówności w życiu społecznym i wyeliminowanie praktyk o charakterze dyskryminacyjnym w stosunku do osób z deficytami sprawności. Wymaga to istotnych reform w realizowanym modelu wsparcia i w systemie zabezpieczenia społecznego dla osób niepełnosprawnych.

Niepełnosprawność może być postrzegana jako zjawisko o charakterze społecznym, które zmienia się w zależności od warunków historycznych, kulturowych i politycznych. Perspektywa ta jest coraz częściej obecna w pracach polskich socjologów. Zasadniczym celem tej publikacji jest ukazanie niepełnosprawności jako zjawiska konstruowanego społecznie, powstającego pod wpływem czynników historycznych, kulturowych oraz politycznych, które powodują wykluczenie osób niepełnosprawnych w znacznie większym stopniu niż ich dysfunkcje fizyczne i psychiczne (Oliwer 1990: 22). W takim ujęciu niepełnosprawność wynika z organizacji społeczeństwa, ograniczającej osobom niepełnosprawnym wypełnianie ról realizowanych przez osoby sprawne o podobnym statusie społecznym (Gąciarz 2014c: 19). W konsekwencji osoby niepełnosprawne pozostają wykluczone z rynku pracy oraz szeregu aktywności publicznych i są utrzymywane poza głównym nurtem życia społecznego – poczynając od specjalnych form kształcenia aż po instytucje opieki permanentnej (Oliwer 2009).

Ujmowanie niepełnosprawności jako konstruktu społecznego koresponduje ze społecznym modelem definiowania niepełnosprawności. Pozwala na odejście od postrzegania niepełnosprawności w kategoriach indywidualnych – jako zaburzenia tkwiącego w jednostce o charakterze moralnym lub medycznym (Goodley 2011: 6–7), umożliwiając przeniesienie odpowiedzialności za włączenie osób niepełnosprawnych do społeczeństwa. Niepełnosprawność traktowana jest jako rezultat istniejących barier uniemożliwiających osobom z deficytami sprawności pełne uczestnictwo w życiu społecznym (Barnes, Mercer 2008: 20). Zachodząca dziś zmiana w podejściu do niepełnosprawności – zarówno na gruncie teoretycznym w naukach społecznych i humanistycznych, jak i w polityce

¹ Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych sporządzona w Nowym Jorku dnia 13 grudnia 2006 r., Dz. U. 2012, nr 0, poz. 1169.

publicznej – wyznacza nowe tendencje w postrzeganiu tego zjawiska. Przyjęcie perspektywy społecznej w definiowaniu niepełnosprawności umożliwia skoncentrowanie się na działaniach zorientowanych na integrację oraz aktywizację społeczną osób niepełnosprawnych, a nie wyłącznie na zabiegach leczniczych i rehabilitacyjnych. Umożliwia też zmianę postrzegania osób niepełnosprawnych w kategoriach moralnych i medycznych (jako tragedii jednostki) oraz budowanie pozytywnego wizerunku osoby niepełnosprawnej (Gąciarz 2014a: 8). Wszystko to ma istotne znaczenie, bowiem podzielane społecznie wyobrażenia na temat osób niepełnosprawnych w znaczący sposób wpływają na ich pozycję w społeczeństwie. Wyznaczają one zakres akceptowanego uczestnictwa społecznego osób z deficytami fizycznymi, zmysłowymi i psychicznymi w życiu społecznym. Pod ich wpływem osoby niepełnosprawne przyjmują i wypełniają role, jakie narzuca im społeczeństwo, przejmują dominujące wyobrażenia o niepełnosprawności, o sobie samych i swoim miejscu w społeczeństwie oraz oczekiwanych zachowaniach (Morris 1991: 128).

Zdaniem przedstawicieli społecznego konstruktywizmu Petera Bergera i Thomasa Luckmanna (2010) społeczeństwo jest produktem człowieka, jednak stanowi dla niego obiektywną rzeczywistość, a człowiek jest produktem społeczeństwa. W rezultacie rzeczywistość społeczna to wynik dokonywanych – świadomie lub nieświadomie – przez członków społeczeństwa jej interpretacji. To właśnie w tych procesach, powodujących powstawanie podzielanych społecznie postaw wobec osób z deficytami sprawności, tkwi istota marginalizacji i dyskryminacji tej kategorii społecznej. Stanowi ona skutek istniejących wśród społeczeństwa przekonań, które utrwalane są przekazami kulturowymi i historycznymi oraz sankcjonowane obowiązującymi normami i wartościami. W rezultacie pod ich wpływem konstruowany jest społeczny sposób postrzegania niepełnosprawności (Gąciarz 2014c: 28).

Dane z panelowych badań prowadzonych przez Antoninę Ostrowską (2015) nad postrzeganiem osób niepełnosprawnych w społeczeństwie polskim wskazują, że dziś następuje proces odejścia od podejścia separacyjnego na rzecz kierunku włączającego. Jednak pomimo zmian zachodzących w prawodawstwie i deklarowanych kierunkach przemian w polityce społecznej w Polsce, nadal w dyskursach publicznych i politycznych dominuje postrzeganie niepełnosprawności wyrastające z paradygmatu indywidualnego. Znajduje to potwierdzenie w wielu praktykach, które wciąż oparte są na zasadach postępowania wywodzących się z modelu polityki społecznej, w którym osoba z niepełnosprawnością jest zdefiniowana jako przedmiot oddziaływania profesjonalnych służb, potrzebująca pomocy w formie świadczeń stanowiących kompensatę za osobistą tragedię, jaką jest brak pełnej sprawności. W rezultacie powstają wyraźne niespójności pomiędzy deklarowanym dążeniem do integracji osób niepełnosprawnych a stosowanymi w praktyce rozwiązaniami, które utrwalają bierność i zależność tej kategorii społecznej (Gąciarz 2014d: 382).

W poszczególnych artykułach składających się na tę publikację podjęto kwestie społecznego konstruowania niepełnosprawności, umieszczając je w perspektywie paradygmatu społecznego. Układają się one w dwa podstawowe nurty refleksji nad sytuacją osób niepełnosprawnych. Pierwszy dotyczy spraw związanych z dokonującymi się przemianami modelu polityk publicznych i metod wsparcia osób niepełnosprawnych w kontekście europejskim i polskim. Przyjęcie modelu społecznego niepełnosprawności wyznacza nowe spojrzenie na formy pomocy adresowane do tej kategorii osób zarówno ze strony instytucji, jak i podmiotów odpowiadających za ich wsparcie. Nowy paradygmat niepełnosprawności wymusza powstawanie nowych form kształcenia profesjonalnego i nowy model działań w zawodach mających za zadanie wspieranie osób z deficytami sprawności w duchu idei integracji. Przekształcenia obejmują też organizację instytucji i podmiotów, których celem jest rehabilitacja społeczna osób niepełnosprawnych – w kierunku większej skuteczności we włączaniu osób z deficytami sprawności do społeczeństwa.

Wymienione wyżej zagadnienia zostały podjęte w artykule Marioli Raclaw i Dobroniegi Trawkowskiej *Pytania o rzecznictwo wobec niepełnosprawnych i problemu niepełnosprawności – koncepcje i działania w perspektywie interdyscyplinarnej*, w którym autorki pokazują zmianę dokonującą się w zakresie definiowania niepełnosprawności i jej ewolucję w kierunku modelu społecznego oraz subpolityk takich jak polityka równości i różnorodności. W tekście ukazano napięcia w obszarze polityk publicznych i ich społeczne konsekwencje, będące rezultatem upowszechniania się nowego sposobu postrzegania niepełnosprawności i osób niepełnosprawnych. Kwestie te autorki odnoszą do działalności pracowników socjalnych, w której ramy wpisane jest rzecznictwo skierowane do osób z deficytami sprawności jako grupy słabszej. Ich zdaniem zmieniający się paradygmat postrzegania niepełnosprawności wymaga podjęcia pogłębionej refleksji nad działaniami rzeczniczymi w pracy zawodowych „pomagaczy” w Polsce i wypracowania nowego modelu rzecznictwa.

Kolejny artykuł, autorstwa Agnieszki Kumanieckiej-Wiśniewskiej pt. *Polityka równych szans wobec osób z niepełnosprawnością intelektualną a przemoc symboliczna*, ukazuje dwa nurty w polityce społecznej względem osób niepełnosprawnych intelektualnie. Pierwszy, wynikający z idei równości, ma charakter dominujący w realizowanej dziś polityce społecznej i jest dobrze zakorzeniony w praktykach związanych z aktywizacją osób niepełnosprawnych intelektualnie. Drugi, wyrastający z idei różnorodności, jest nowym podejściem, które wyznacza kierunek zmian w stosunku do osób z tym typem niepełnosprawności. Autorka, dokonując analizy praktyki aktywizacji zawodowej osób z niepełnosprawnością intelektualną w ramach polityki równych szans, pokazuje dyskryminujący charakter wpisanego w to podejście sposobu rozumienia pojęcia „osoba z niepełnosprawnością intelektualną”. Wysuwa ono na pierwszy plan niepełnosprawność intelektualną, co sprawia, że osoba z tym rodzajem niepełnosprawności w dyskursie

publicznym jest traktowana nie jako upośledzona, lecz trudniej „wyuczana”. W interpretacji autorki stanowi to element przemocy symbolicznej wobec osób z niepełnosprawnością, który wyrasta z powszechnego i uznanego przez ekspertów sposobu definiowania tego rodzaju niepełnosprawności, co ma istotny wpływ na kształt polityki społecznej oraz działań na rzecz osób z niepełnosprawnością intelektualną.

Następny tekst, *Ogólnopolskie Forum Warsztatów Terapii Zajęciowej – anatomia rodzącego się ruchu społecznego* autorstwa Elżbiety Zakrzewskiej-Manterys, stanowi swoiste uzupełnienie poprzedniego artykułu. Autorka ukazuje w nim szereg działań ukierunkowanych na środowisko osób niepełnosprawnych intelektualnie, mieszczących się w nowym podejściu do postrzegania niepełnosprawności intelektualnej, w którym definiowana jest ona przez pryzmat różnorodności w miejsce tradycyjnego podejścia koncentrującego się na równości. Wynika to z nowego sposobu rozumienia niepełnosprawności intelektualnej, definiującego upośledzenie umysłowe jako przejaw różnorodności natury ludzkiej, którą należy szanować. W tej perspektywie autorka dokonuje analizy oddolnego ruchu społecznego, dążącego do reformy funkcjonowania Warsztatów Terapii Zajęciowej. Ruch ten ma na celu dokonanie istotnych zmian w systemie wsparcia osób niepełnosprawnych intelektualnie, którego ważny element stanowią właśnie WTZ-ty.

Z kolei Edyta Janus w artykule *Terapeuta zajęciowy i jego rola w pracy z osobami z niepełnosprawnością, zagrożonymi wykluczeniem społecznym* porusza kwestie znaczenia terapii zajęciowej w rehabilitacji społecznej osób niepełnosprawnych oraz ukazuje przemiany dokonujące się w obszarze rozumienia miejsca terapii zajęciowej w systemie wsparcia osób z deficytami sprawności w Polsce i na świecie na przestrzeni ostatnich lat. Na tym tle autorka przedstawia zmiany zachodzące w obszarze kształcenia terapeutów zajęciowych. Wskazuje na rosnącą rangę zawodu terapeuty, do czego przyczynia się wprowadzenie kierunków studiów na poziomie akademickim przygotowujących do tej profesji. Pozwala to na wykształcenie specjalistów, którzy stosują efektywne, nowoczesne formy terapii zajęciowej sprzyjające integracji osób niepełnosprawnych i stanowiące ważne narzędzie służące włączeniu do społeczeństwa tej kategorii społecznej.

Artykuł zatytułowany *Aktywna rehabilitacja formą aktywizacji społecznej osób niepełnosprawnych ruchowo* autorstwa Katarzyny Marii Król przybliżyła idee rehabilitacji środowiskowej mającej swój rodowód w USA, a rozwiniętej w Szwecji jako ruch Aktywnej Rehabilitacji. Autorka na tym tle ukazuje działania Fundacji Aktywnej Rehabilitacji (FAR), powstałej z inicjatywy „wózkowiczów dla wózkowiczów”. W artykule zaprezentowane zostały wyniki badań dotyczące wpływu różnych form aktywnej rehabilitacji na aktywizację społeczną osób niepełnosprawnych ruchowo i zwiększanie ich niezależności życiowej. Pozwoliło to na ocenę ich skuteczności oraz umożliwiło przeprowadzenie analizy efektów osiąganych przez osoby z deficytami sprawności w kontekście poprawy jakości ich życia i zwiększenia samodzielności.

Drugi nurt refleksji obecny w prezentowanym tomie dotyczy sytuacji osób niepełnosprawnych w społeczeństwie i stanowi próbę diagnozy istniejących barier, utrudniających pełne włączenie do społeczeństwa i funkcjonowanie takich osób na równych prawach z osobami sprawnymi. Artykuły wpisujące się w ten wątek rozważań wychodzą poza kwestie konstruowania polityk publicznych, koncentrując się na ograniczeniach istniejących w organizacji społeczeństwa, które sprawiają, że osoby z deficytami sprawności znajdują się w gorszej sytuacji i są narażone na różne formy wykluczenia. Ukazują też aktywność osób niepełnosprawnych w ich pokonywaniu oraz przemianę rodzącą się oddolnie aktywności – jej nowe formy, nowe mechanizmy i nowe obszary.

Monika Struck-Peregończyk w artykule *Niepełnosprawność, młodość a aktywność zawodowa w świetle badań dotyczących młodych osób niepełnosprawnych w województwie podkarpackim* przedstawiła charakterystykę zatrudnienia oraz przyczyny bierności zawodowej i bezrobocia młodych osób niepełnosprawnych w województwie podkarpackim. Sytuacja tej kategorii społecznej na rynku pracy w badanym województwie została zrekonstruowana na podstawie danych z ostatniego Narodowego Spisu Powszechnego (2011), a także wyników badań własnych. Tekst ten nie stanowi jedynie diagnozy aktywności zawodowej tej kategorii osób. Autorka nie poprzestała bowiem na statystycznym przedstawieniu analizowanego zagadnienia, lecz odtworzyła również to, jak młode osoby niepełnosprawne widzą siebie na rynku pracy zarówno w perspektywie wieku, jak i niepełnosprawności jako czynników różnicujących ich szanse zawodowe. W artykule zostały ukazane również motywacje młodych osób niepełnosprawnych do podjęcia pracy zawodowej. Opracowanie kończą rekomendacje mające na celu wskazanie kierunków zmian we wspieraniu aktywności zawodowej młodych osób niepełnosprawnych, tak aby zwiększyć ich efektywność.

W artykule *Spoleczny i medyczny wymiar seksualności osób z niepełnosprawnością na przykładzie osób chorych na stwardnienie rozsiane* Milena Trojanowska podjęła kwestie seksualności, zawierania związków małżeńskich i prokreacji osób niepełnosprawnych. Autorka dokonała charakterystyki zarówno medycznych, jak i społecznych aspektów zaburzeń seksualnych u osób ze stwardnieniem rozsianym, co pozwoliło jej na kompleksowe pokazanie wpływu dysfunkcji seksualnych na funkcjonowanie osób niepełnosprawnych w społeczeństwie oraz ukazanie poziomu akceptacji społecznej dla związków i prokreacji osób chorych na SM. Autorka tekstu powołuje się na wyniki dotychczasowych badań naukowych dotyczących tego zagadnienia, zestawiając je z danymi uzyskanymi na zlecenie organizacji pozarządowych pomagających osobom ze stwardnieniem rozsianym.

Jakub Niedbalski w artykule zatytułowanym *Analiza procesu socjalizacji osób niepełnosprawnych fizycznie uprawiających sport* dokonał analizy procesualnego wymiaru przemian w życiu osoby niepełnosprawnej pod wpływem doświadczeń związanych z uprawianiem sportu. Autor podjął próbę rozwiązania problemu dotyczącego wpływu instytucji sportowych odpowiedzialnych za organizację

sportu osób niepełnosprawnych fizycznie na ich wychowanków i podopiecznych. Podstawą do realizacji powyższego celu były osobiste doświadczenia badanych osób. W badaniach wykorzystano dane jakościowe uzyskane za pomocą obserwacji uczestniczącej oraz wywiadów swobodnych przeprowadzonych wśród osób niepełnosprawnych uprawiających sport. Analiza i interpretacja materiału badawczego prowadzona była zgodnie z procedurami metodologii teorii ugruntowanej.

Kolejny artykuł, *Dynamika sieci społecznych osób niepełnosprawnych we współczesnym społeczeństwie polskim* autorstwa Marii Stojków i Doroty Żuchowskiej-Skiby, zawiera charakterystykę sieci społecznych, w których uczestniczą osoby niepełnosprawne. Przyjęcie perspektywy sieciowej umożliwiło odtworzenie struktury relacji społecznych osób niepełnosprawnych i wskazanie czynników sprzyjających integracji oraz tych, które powodują autoizolację osób z deficytami sprawności. Liczba kontaktów społecznych realizowanych regularnie przez osoby niepełnosprawne sprawia, że poziom ich sieci można określić jako niski nie tylko ze względu na ich wielkość, lecz także nasycenie zachodzącymi w ich obrębie relacjami. Powoduje to poczucie samotności oraz braku akceptacji w społeczeństwie osób niepełnosprawnych. W rezultacie takie osoby zamykają się w wąskim kręgu kontaktów z najbliższymi krewnymi i przyjaciółmi, z którymi czują się bezpiecznie. Dzięki porównaniu wyników badań uzyskanych w 2011 i 2015 r. w ramach Diagnozy Społecznej odtworzono dynamikę sieci społecznych osób niepełnosprawnych, wskazując na dokonujące się w nich zmiany.

Artykuł Tomasza Masłyka *Kapitał społeczny osób niepełnosprawnych jako podstawa działań ekspresyjnych i jego wpływ na zdrowie fizyczne, psychiczne oraz zadowolenie z życia* ukazuje zależności pomiędzy kapitałem społecznym a zdrowiem fizycznym, zdrowiem psychicznym i zadowoleniem z życia osób niepełnosprawnych. Autor, opierając się na strukturalnej teorii kapitału społecznego Nan Lina, dokonuje analizy empirycznej przy wykorzystaniu danych z badań Diagnozy Społecznej 2015. Pozwala to dostrzec wagę i znaczenie kapitału społecznego dla jakości życia osób niepełnosprawnych, zwłaszcza w odniesieniu do zdrowia psychicznego i zadowolenia z życia osób z deficytami społecznymi.

W tym nurcie mieści się również artykuł *Repozycjonowanie osób niepełnosprawnych w przekazach medialnych na przykładach wybranych kampanii społecznych* autorstwa Tomasza Sahaja. Porusza on ważną kwestię wizerunków osób niepełnosprawnych w przekazach medialnych. Autor prezentuje szereg przykładów kampanii reklamowych i społecznych, które wyłamują się ze stereotypowego ukazywania osoby z deficytami sprawności jako chorej, cierpiącej i potrzebującej pomocy oraz wsparcia ze strony pełnosprawnego społeczeństwa. Tym samym artykuł wpisuje się w szeroki kontekst badań kulturowo-społecznych nad niepełnosprawnością (*disability studies*).

Różnorodność treści przedstawianych w poszczególnych tekstach obrazuje, jak złożonym i wieloaspektowym zjawiskiem jest niepełnosprawność. Naszym zamiarem jest, aby niniejsza publikacja stała się obiektem zainteresowania

zarówno przedstawiciele nauki, jak i praktyków, zwłaszcza osób zatrudnionych w jednostkach pomocy społecznej, innych instytucjach pomocowych, a także organizacjach pozarządowych, których głównym lub jednym z zasadniczych obszarów działania jest aktywizacja i społeczna rehabilitacja osób niepełnosprawnych. Dlatego nasze opracowanie kierujemy do przedstawicieli środowiska akademickiego zainteresowanych problematyką niepełnosprawności oraz praktyków zaangażowanych w udzielanie pomocy i wsparcia tej grupie klientów. Mamy nadzieję, że okaże się ona dobrą platformą do przyszłej dyskusji nad sytuacją osób niepełnosprawnych w naszym kraju, jak również przyczynkiem do „odczarowania” społecznego wizerunku tej kategorii osób, nadal postrzeganych przez pryzmat stereotypów i społecznych uprzedzeń.

Bibliografia

- Barnes C., Mercer G. (2008), *Niepełnosprawność*, Wydawnictwo Sie!, Warszawa.
- Berger P. L., Luckmann T. (2010), *Społeczne tworzenie rzeczywistości*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Cotter A. M. (2007), *This Ability. An International Legal Analysis of Disability Discrimination*, Ashgate Publishing Ltd, Hampshire.
- Gąciarz B. (2014a), *Integracja społeczna osób niepełnosprawnych jako wyzwanie dla nauki i praktyki społecznej*. Wprowadzenie, „Studia Socjologiczne”, nr 2 (213), s. 7–14.
- Gąciarz B. (2014b), *Model społeczny niepełnosprawności jako podstawa zmian w polityce społecznej*, [w:] B. Gąciarz, S. Rudnicki (red.), *Polscy (nie)pełnosprawni. Od kompleksowej diagnozy do nowego modelu polityki społecznej*, Wydawnictwo Akademii Górniczo-Hutniczej, Kraków, s. 17–44.
- Gąciarz B. (2014c), *Przemysłu niepełnosprawność na nowo. Od instytucji państwa opiekuńczego do integracji i aktywizacji społecznej*, „Studia Socjologiczne”, nr 2 (213), s. 15–42.
- Gąciarz B. (2014d), *W kierunku nowego modelu polityki społecznej*, [w:] B. Gąciarz, S. Rudnicki (red.), *Polscy (nie)pełnosprawni. Od kompleksowej diagnozy do nowego modelu polityki społecznej*, Wydawnictwo Akademii Górniczo-Hutniczej, Kraków, s. 377–392.
- Goodley D. (2011), *Disability Studies*, Sage, London.
- Morris J. (1991), *Pride against Prejudice: Transforming Attitudes to Disability*, Women’s Press, London.
- Oliver M. (1990), *The Politics of Disablement*, MacMillan, London.
- Oliver M. (2009), *Understanding Disability. From Theory to Practice*, Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- Ostrowska A. (2015), *Niepełnosprawni w społeczeństwie w latach 1993–2013*, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa.
- Sullivan K. (2011), *The prevalence of the medical model of disability in society*, “AHS Capstone Projects. Paper 13”, http://digitalcommons.olin.edu/ahs_capstone_2011/13 [dostęp: 5.02.2017].
- Wolfensberger W., Thomas S. (1983), *Program Analysis of Service Systems’ Implementation of Normalization Goals. Normalization Criteria and Ratings Manual*, National Institute on Mental Retardation, Toronto.
- Woźniak Z. (2008), *Niepełnosprawność i niepełnosprawni w polskiej polityce społecznej. Społeczny kontekst medycznego problemu*, Wydawnictwo SWPS Academica, Warszawa.